

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Տ. Տ. ԽՈՐԷՆ Ա. ՄՈՒՐԱՏԲԷԳԵԱՆ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՇՐՋԱՆ

«Էջմիածին սողուակեղ եւ նենգամիտ եպիսկոպոսների թիվը ներս ամրացնել» (ՄՏԵ-84): Այս ձեռով «Ազատ եկեղեցականներու» միացորդները վերջին ճիգ մը թափելով կը ջանային հարուստեղ արքէն իսկ պետութեան կողմէ հաւածուած եւ ջլատուած հայ եկեղեցին, որոնց կողքին կար նաեւ «մարտնչ ող անաստուածներու միութիւն»ը, որ անվերապահ հովանաւորութիւնը կը վայելէր Հանրապետութեան դէպավար տարրին: Այսուհանդերձ «Ազատ եկեղեցականներ» շրջանն արդարացնել պետութեան ակնկալութիւնները, աչքէ ինկան եւ նոյնհետայն կորանցողին իրենց շունեցած վալկն ու պատիւը: Տարիներ ետք բռնագրաւուած եկեղեցիները ետ առնուեցան իրենցմէ ու յանձնուեցան իրաւասօրիջ՝ Ս. Էջմիածնի իրաւաստութեան:

3407. ՎՐԱՍԱՆԻ ԹԵՄԸ

1924ին Վրաստանի մէջ փակուած էին 56 հայ եկեղեցիներ չըջնաի Փոլի, Բուխարա, Պաթմա, Ախալցխա, Գորի եւ Սղնախ բաղադրեցուն մէջ: Վերջոյս «պատմաճարտարապետական արժէք ներկայացնող եկեղեցին» Հիմնովին կործանեցին Վրաստանի համայնապար իշխանութիւնները (ՄՏԵ. 41): Միայն մայրաքաղաք Թիֆլիսի մէջ մինչեւ 1924 կային 35 հայ եկեղեցիներ, որոնցմէ 15ը օգոստոս ամսուն բռնագրաւուեցան կամ փակուեցան: Տուեալ աւուելի վիճակին վրայ Գեորգ Ե. «տաղանթալի նամակ գրեց» Խորհրդային Միութեան կեդրոնական իշխանութեան նախագահ Ա. Ռիկովին 1925 մարտ 9 թուակիր, յայտնելով իր Հիւսիսարեւելիկն ու ցաւումը, թէ «Խորհրդային օրէնքներով սահմանուած խղճի եւ հաստի ազատութիւնը, ցաւօք, Անդրկովկասում, որոշ վայրերում, վարչական միջոցներով սահմանափակումների է ենթարկւում» (ՎԱԽ. 64): Կաթողիկոսը իր գրութեամբ կը յիշեցնէր Ռիկովի թէ 1923 եւ 1924 տարիներուն 56 հայ եկեղեցիներ

Վրաստանի մէջ, եւ 20 եկեղեցիներ ալ Հայաստանի մէջ բունի փակուած էին, խնդրելով միանգամայն «ստեղծել Էջմիածնի վանքի եւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան իրաւական վիճակ», որպէսզի հայ եկեղեցին արտասահմանի մէջ իր լիազօր ներկայացուցիչներուն օրինական ուժ կարենար փոխանցել, եւ թէ «Ձեր Հեղինակութեամբ» կարելի ըլլար ներգործել Անդրկովկասի միացեալ հանրապետութեան վրայ վերաբանալու համար հայկական բոլոր եկեղեցիները Վրաստանի եւ Հայաստանի մէջ: Կատարուած այս եւ նման խնդրանքներ մնացին ասպարհիւ: 1925ի Հոկտեմբերին, Թիֆլիսի գլխաւոր եկեղեցիներէն մին՝ Կուկինեան թաղամասի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, երիտասարդական կազմակերպութեան յանձնուեցաւ որպէս հաւաքատեղ: Նոյն տարին, պետութիւնը օգտուելով Վրաստանի թեմակալ Գէորգ արքեպիսկոպոս Զէօրեքճեանի բացախարթեմէն, կնքեց առաջնորդարանի շէնքը, ուր կար առաջնորդի բնակարանը եւ թեմական խորհուրդի ժողովարանը: Այս կերպով առաջնորդը բունի կերպով Հետացուեցաւ իր պաշտօնէն: Կաթողիկոս «ցաւօք արտի» կը հաստատէր իր պաշտօնագրին մէջ, թէ «չնայած եկեղեցական համայնքների բազում դիմումներին ու խնդրանքներին, փակուած եկեղեցիների մեծ մասը ցայժմ փակուած է մնացել» (ՎԱԽ. 64), խնդրելով նաեւ որ «վերը չարարուած Խորհրդային իշխանութեան հանդէպ յոյժ բարեացակամ եւ ուղիղ վերաբերմունքով» ընթացք տրուէր թէ՛ ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան «իրաւաբանական վիճակի» ստեղծման, եւ թէ՛ Վրաստանի եւ Հայաստանի բոլոր եկեղեցիներու վերաբացման ի նպաստ, վերացնելով ամէն տեսակի սահմանափակում եւ ճնշում: Ա. Ռիկովէն ոչ մէկ պատասխան հասաւ Էջմիածին, եւ Գեորգ Ե. հարկադրուեցաւ նոր գիր մը յղել ներքին գործոց նախարար Ս. Կալինինին, խնդրելով որ իր ազդեցութիւնը ի

Տ. Տ. ԽՈՐԷՆ Ա. ՄՈՒՐԱՏՔԷԳԵԱՆ

գործ դնէր քաղաքական վարչութեանց վրայ որպէսզի բացուէին բոլոր Հայ եկեղեցիները եւ թոյլ տրուէր որ թեմերու առաջնորդները բնակէին առաջնորդարաններու կից շէնքերուն մէջ (ՄՏԵ. 44): Հայրապետին երկրորդ նամակը եւս անկեղի մտաց: Անցան երբու տարիներ եւ 1927ին Վրաստանի Հայոց թեմը թիրախ դարձաւ «Ազատ եկեղեցականներու» ապօրէն յարձակումներուն, Հակառակ անոնց պարտաւորանքներու կարգադրոյծ յայտարարութեան, միշտ Համայնավար պետութեան ուժովն ու թիկնաւորութեամբ: Նոյն տարին առաջնորդ Գէորգ արքեպիսկոպոս էջմիածին կանչուեցաւ եւ իր տեղ որպէս Հայրապետական ղեկավար ներգաւթացողք: Բացառաւ արքեպիսկոպոս Վարդապետեան Թիֆլիս դիմուեցաւ (ՎԱԽ. 105), որ իր կարգին փետրուար 26ին Վրաստանի ներքին գործոց նախարարին դիմեց «Թեմական պատգամաւորական ժողով Հրապարակութեամբ» (ՄՏԵ. 54): Ուղարանելով կոպիտ կերպով մերժուեցաւ, ու անոր փոխարէն «Ազատ եկեղեցականներու» թոյլատրուեցաւ իրենց թեմական պատգամաւորական ժողովը գումարելու: Սոյն ապօրինի ժողովը խորշն գումարուեցաւ մարտ 20ին, որ նոյնիսկ ընտրեց թեմական խորհուրդ՝ գլխաւորութեամբ Լեւոն Ճըգնաւորեանի եւ Յակոբ Տէր Յարութիւնեանի: Վերջինս ճանաչուեցաւ ճանաչուեց վրաց բոլշեակներէ կողմից որպէս Հայ եկեղեցու խճաբան ներգաւթացուական մարմին՝ անտեսելով էջմիածնի դիրքորոշումը» (ԱՆԴ. 1): Այս տիպիսի իրադարձութեանց մասին ծեղունի Գէորգ կաթողիկոս գրեց իր երրորդ բողոքագիրը՝ ուղղուած խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան նախարարներու խորհուրդին, անդադարեալով Վրաստանի Հայոց թեմի դժբախտ կացութեան, ներքին երկպառակութեան եւ կանոնաւոր իրադարձութեանց (ՎԱԽ. 106), մատնանշելով «Ազատ եկեղեցականներու» ապօրէն եւ ինքնազուրկ քայլը, որով «Հայոց ազգային եկեղեցուց անջատուած եւ վարչականօրէն ոչ

մի կապ չունեցող» մի քանի անհատներ, պետութեան երաշխաւորութեամբ, թեմական ժողով կը գումարէին «Թիֆլիսում մշտապէս ապրող ծոտ 40 թեմական օրինաւոր պատգամաւորներինց գաղտնի» (ԱՆԴ. 1): Կաթողիկոս Հրապետութեամբ կ'անցնէր թէ փոխանակ յարգելու Հայրապետահաստատ թեմի օրինաւոր ներգաւթացողք Բագրատ արքեպիսկոպոսի ներգաւթութիւնը, «անպատեղի կեղտով լսելի, որ ապրիլ 8ին Անդրկովկասեան պետական քաղաքական վարչութիւնը» պահանջէր իր պրպագանդ նոյն օրը Երեւան մէկնէր ներգաւթաւոր: Հայաստանի քաղաքական վարչութեան նախագահին: Հայրապետ կ'ափսոսար որ Բագրատի մէկնումէն անմիջապէս ետք, «Թիֆլիսի Բանդեան Ս. Գէորգ եկեղեցում, անջատելիներ մարտ 20ին ժողով գումարելով ընտրեց եւս ապօրէն թեմական խորհուրդ մը, շէնք տեղով նաեւ որ այդ ժողովի դիմաւորներէ եղեկ են «կարգադրոյծ եղած նախկին մի կէտ Հոգեւորական եւ թեմական խորհրդից Հետաքննմի քանի անձինք» (ԱՆԴ. 107): Նամակի վերջաւորութեան կաթողիկոսը կը խնդրէր որ Բագրատ արքեպիսկոպոսի Թիֆլիս վերադառնալու արդէն վերնադր որպէսզի լիազօր ներգաւթացողք ժողովի Հրապարակ պատգամաւորները: Երեքու կէս ամիս պատասխանի ապառիչ ետք, կորովի եւ արժեանքաւոր կաթողիկոսը, Հակառակ քոր լուրթեան թէ՛ Վրաստանի եւ թէ՛ Հայաստանի կառավարութեանց, յուլիս 15ի բողոքագրով կը դիմէր կրկին Հայաստանի կառավարութեան խոր մտահոգութիւն յայտնելով որ իրաց այս յոռի ընթացքը «Վրաստանի Հայոց ընտրանք թեմը կազմաւորեց եւ անջատելու կ'առաջնորդէր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի եւ էջմիածնի Հոգեւոր իրաւասութիւնից» (ԱՆԴ. 113): Նոյն Հասցին տալովեկէս ետք Գէորգ Ե. փութացուց բողոքագիր մը եւս 12 դեկտեմբեր 1928 թուակիր, յիշեցնելով Հայաստանի կառավարութեան որ «1928 թուից սկսած յատկապէս Վրաստանի Հայոց

Տ. Տ. ԽՈՐԷՆ Ա. ՄՈՒՐԱՏՔԷԳԵԱՆ

Եկեղեցական կրօնական կեսերն այնքան վիճակի մէջ է: Կաթողիկոսին դրած դիմումներուն եւ խնդրանքներուն հանդէպ եղած առան լուսթիւնը Խորհրդային Միութեան եւ Հայաստանի կառավարութեանց կողմէ ամրապնդող յայտնած է նոյն ինքն Գէորգ Ե., երբ էջմփածնի վեհաբանին մէջ, 1928 նոյեմբեր 11ին, Միութեան գաղտնի ապստամբութեան նախագահ՝ Ս. Մելիք-Յովսէփեան, զրոյց մը ունեցած է կաթողիկոսին հետ (ԱՆԴ 159), երբ Գէորգ կաթողիկոս ըսած է թէ «կառավարութիւնն է որ էջմփածնին իրաւաւորէ է դարձրել, ամէն վիրաւորանք հասցրել, երբ էջմփածնի իմ գլխաւորութեամբ ամենէն ուղիղ եւ բարեացակամ վերաբերմունքն ունի հանդէպ Հայաստանի կառավարութեան» (ԱՆԴ 160), եւ թէ ինք մեծ ցաւ կը զգար որ «մինչ այսօր ոչ պատասխան եմ ստացել եւ ոչ էլ որեւէ կարգադրութիւն եմ նկատել այդ պարզ ու աղաղակող ապօրինութիւններէն վերջ տալու վերաբերմամբ» (ԱՆԴ 161), ակնարկելով Վրաստանի թեմին մէջ երկու տարի առաջ կատարուած կանոնական զանցաւորութեանց, թեմական օրինաւոր կարգ կանոնի հաստատման բացդող արգելքին եւ խառնակութեանց: Ս. Մելիք-Յովսէփեանց առ երես ընթացք ստուած է կաթողիկոսի խնդրանքին երբ պահ էր կը կարդանք կաթողիկոսին 12 դեկտեմբեր 1928ի գիրը՝ ուղղուած Հայաստանի կառավարութեան, ուր «Հոգով ուրախացանք» էլ՛էս, «Բռնաւորով Հայաստանի Հանրապետութեան ներքին գործերի կոմիսար Ս. Մելիք-Յովսէփեանի» ստուած պարտութեան մասին, որով կը թոյլատրուէր Գէորգ արքեպիսկոպոս Ջէօրճեանին առանց արգելքի Թիֆլիս վերադառնալ եւ թեմական պատգամաւորական ժողով գումարել (ԱՆԴ 165): Յայտնապէս կեղծ հաստատեցումի վրայ եւ մանաւանդ երեսուր առնելով նաեւ Վրաստանի կառավարութեան օգոստոս ամսուն ստուած «մասնակի համաձայնութիւնը արծարծուած

խնդիրների նկատմամբ», կաթողիկոսը հայրապետական կոնդակով պաշտօնապէս լիազօր նշանակեց Գէորգին առաջնորդական իրաւունքներով մինչ եւ ընտրութիւնները: Սակայն այս յայտնի խաբկանք մըն էր, որովհետեւ կաթողիկոսը վշտով լսեց որ տակաւին այդ ընել հնարաւոր չէր եւ Ջէօրճեանն ստիպուած էր էջմփածնի վերադառնալ եւ սպասել «մինչ եւ որոշ Հարցեր երկու կառավարութիւնների փոխադարձ համաձայնութեամբ լուծուին ստանան» (ԱՆԴ 166): Այս հակիրճ եւ սակայն սուղական տուեալներով բացառապէս կը տեսնուի որ Վրաստանի հայոց թեմը անցած էր ուղղակի համայնակար պետութեան ձեռքը եւ անոր խաղաղք դարձած: Գլխաւոր նպատակը միշտ եղած է նոեմացնել հայ եկեղեցին, գործիք ընելով «Ազատ Եկեղեցի»ի հերձուածողները որոնց հայ եկեղեցւոյ օրինաւոր իշխանութեան դէմ ապստամբ դիրքը լաւագոյնս կրնար արդարացնել պետութեան կարծի դիրքը հանդէպ Մայր Աթոռի: Եթէ այս բոլորին վրայ աւելցնենք նաեւ ասորապիլի հալածանքն, աւերին ու բանտարկութիւնը բազմաթիւ հոգեւորականներու, որոնցմէ շատեր նոյնիսկ նահատակուեցան, արդէն յայտնի կը դառնար որ կրօնքն ու եկեղեցին իրենց օրինաւոր իշխանութիւններէն մեղմացուելու վճիռը ու անոնց բռնի վախճանը նպատակն էր օրոտան համայնակար դրութեան:

3408. ԱՐՑԱԽԻ ԹԵՄԸ

Խորհրդային Միութեան տիգրաւորութեան առաջին տասնամեակին Արքայի թեմի հայոց առաջնորդն էր Վրժանէս Ժ. վարդապետ Յակոբեան, որ 1927ին եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Գէորգ Ե. կաթողիկոսէ: Իր 1925 օգոստոս 13 թուակիդ զեկրեցադրով Վրժանէս Ժ. վարդապետ Գէորգ կաթողիկոսին կը հաղորդէր թեմի քաջայտուած եւ կազմաւորուած վիճակի մասին, մանրա-

Տ. Տ. ԽՈՐԷՆ Ա. ՄՈՒՐԱՏԲԷԳԵԱՆ

մասնօրէն տեղեկագրելով բազմաթիւ եկելեացիներու բռնադատումը եւ քահանայներու դէմ յարուցուած հալածանքը: Ան յստիկապէս կը նշէր 1923-1925 տարիներու եկելեացական եւ ծխակաւարական պարտաւորութեանց լրիւ դադրեցումը, «եկելեցու զանգի ոչ մի տեղ» չլսուիլը, եւ նոյնիսկ Մենդեան եւ Զատիկի պատարագներուն չմատուցուիլը, բոլորն ալ ի հետեւանս համայնակար կառավարութեան պարտադրանքին, սրբեղին եւ կրօնական հալածանքին (ՎԱԽ. 67): Թուելով եկելեացիներու եւ քահանայից վիճակը, Վրթանէս կը հաստատէր իր նոյն նամակին մէջ թէ թեմին մէջ կային մինչեւ 1925 թուականը 162 հայ գիւղեր, իրենց 136 եկելեցիներով, որոնք «քարաւէն եւ վայելուչ» էին, եւ որոնց մէջ պաշտամունք կը կատարէին 88 քահանաներ, որոնցմէ սակայն բունի եւ կամ խիստ աննպաստ պայմաններու քերտմով 32 քահանայք «լրացրի միջոցով իրենք իրենց կարգաթիւը են յայտարարել» (ԱՆԴ), սակով խրաբանելու գիւղի եւ անոր հոգածու քահանային անունները, որոնք «հասարակ իրենց կոչման ու եղբման, չդիմանալով արտաքին եւ նիւթական ճնշումներին, յայտարարում են որ մինչեւ օրս խաբել են ժողովուրդին» (ԱՆԴ 68): Յիշեալ 32էն զատ վախճանած էին չորս քահանաներ, եւ «ծեղութեան եւ կրօնութեան» պատճառով ալ դադրած էին գործելէ 16 ուրիշներ, մինչ 9 ուրիշներ ալ ձեռնմխութեան էին, ընդհանուր դասալիք քահանաներու թիւը հասցնելով 66ի, Տորոնք հայ եկելեցու եւ ժողովուրդի համար պէտք է համարել մեռած», ինչպէս դատօրէն կը հաստատէր Վրթանէս վարդապետ (ԱՆԴ): Այս հաշուով Արցախի ընդարձակ թեմին համար կը մնային միայն 28 քահանաներ: Թեմի քայքայման ահաւոր վիճակը կը պարզուէր նաեւ եկելեցիներու բռնադատուելու կացութենէն, նկատի առնելով տեղական իշխանութեանց կողմէ գրաւուած մայրաքաղաք Ստեփանակերտի եկելեցիին ու 11 այլ գիւղական եկելեցիներ եւ հնադարեան

Ամարասի վանքը: Իշխանութիւնները գրաւած են նաեւ Ամարասի Ս. Գրիգորիոսի Աջը, խաչեր, միւռոնամաներ, շուրջաններ, ընդամենը 33 կտոր տապաններ, որոնց ցուցակն ալ պատրաստել էր դժբախտ առաջնորդը (ԱՆԴ): Իր նոյն նամակի պրոթեան տարին, 1925ին, կառավարութիւնը վերադարձուցեր էր միայն Ամարասի վանքը, Դահրի եւ Նինգի եկելեցիները: Առաջնորդը խնդրէ դիմումներ կատարած է միւս եկելեցիներու վերստացման համար, ինչպէս նաեւ Գանձաւարի եւ Ամարասի վանքերու պահպանութեան համար հողեր խնդրելով, «որոնց պատասխանը ցարդ չի ստացուել»: Հակառակ ծանր կացութեան, Վրթանէս ծ. վարդապետ աշխատած է իր շուրջը հաւաքել մնացեալ քահանաները եւ գտնէ չորս ամիս պահած է թեմին վիճակը քիչ թէ շատ տանելի պայմաններու մէջ, կազմելով թեմական խորհուրդ եւ նշանակելով խրաբանելու շրջանի համար հոգեւոր հովիւներ: Ան կրցած է վերադարձուած Ամարասի վանքին համար վանահայր մը նշանակել: Թեմական խորհուրդին մէջ առած է հինգ ազդեցիկ աշխարհականներ՝ Աբրահամ Բէգ Հասան Զապպեան, Յովհաննէս Բէգ Մելիք Քարամանց, Նիկողայ Սարգիսեանց, Առաքել Բարաքովեանց եւ Խոյրով Յովհաննիսեանց: Առաջնորդը կրցեր է նոյնիսկ շրջապալի Խաչէնի, Ջրաբեդդի եւ Վարանդայի գիւղերը, քաղաքներ է յանուն Մայր Աթոռի ու կազմակերպել հոգեւոր հանդէսներ (ԱՆԴ 69), եւ ուր որ պատկարացել է «ամէն տեղ էլ գոհացուցիչ թոով հաւատացեալ ժողովուրդ էր եղել»: Վրթանէս ծ. վարդապետ իր նոյն գիրը կը փակէր հաղորդելով կաթողիկոսին որ 1925 օգոստոս 29ին թեմական պատգամաւորական ժողով մըն ալ հրախրած էր Ստեփանակերտի առաջնորդականութեան եկելեցույ մէջ (ԱՆԴ): Ծարաքեղաքար քաղաք այս վիճակը չարմարած է Արցախի մէջ մինչեւ 1927, երբ Վրթանէս առաջնորդի գրած մէկ այլ տեղեկագրէն, 1927 մարտ 16 թուակիր,

Տ. Տ. ԽՈՐԷՆ Ա. ՄՈՒՐԱՏԲԵԳԵԱՆ

ուղղեալ Լեռնային Ղարաբաղի ներքին գործոց նախարարին, յայտնի կը դառնար թէ իշխանութիւնները արգելք չեն եղած որ ինք եւ քահանաները այցելեն բոլոր եկեղեցիները, պաշտամունք կատարողով եւ Աւետարանը քարոզելով (ԱՆԴ 101): Նշելով կրօնքը է քահանաները տեղափոխել տալ ծովի ծով եւ աստիճանի քահանայ շունչեղ գիւղերու հոգեւոր կարիքներուն: Ամէն ինչ սակայն կատարուած է «տեղական իշխանութեան կանխօրթը թող տուի՞նք, որին պէտք է ներկայացուի եւ օրակարգի խնդիրները» (ԱՆԴ 102): Արցախի թեմը սակայն չուտով կը վերադառնար իր դժբախտ օրերուն: Վրժանէս եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստացած էր 1929-ին առաջ, եւ իր ուղղած 1929 փետրուար 11ի գրութեամբ կը տեղեկացնէր Գեղազոյն Հոգեւոր Խորհուրդին իր թեմի վանքերու, եկեղեցիներու եւ քահանաներու վիճակի մասին: Ըստ տրուած 1929ի վիճակագրութեան, Արցախի թեմին մէջ կային 18 վանքեր, որոնցմէ խնամքով պահուածները միայն 7 էին, այսինքն, Գանձասարի, Երեք Մանկանց, Ամայաթի, Ս. Յակոբայ, Ինն Մասանց, Ս. Գևորգի եւ Ս. Ղեւոնդեանց վանքերը, որոնք ունէին իրենց յատուկ վանահայրերը: Իսկ մնացեալ 11 վանքերը կը մնային անտէր եւ հնաբնակութիւն չկար զանոնք կորստէ փրկելու: Թեմին մէջ եկեղեցիներու թիւը 112 էր, ցրտած 164 հայ գիւղերու մէջ: Մինչեւ 1929 փետրուար 1 պետութիւնը գրաւած էր 79 եկեղեցի, Երոնք վեր էն անուէլ ակմարտոցի, խորհրդով Կիւրաքարհի, դպրոցի եւ շտեմարանի»: Եկեղեցիներէն վեցը կիսաւեր մնացած էին, եւ մնացեալ 27ը փակուելու վտանգին մէջ էին: 1928ին թեմին մէջ կը գործէին 91 քահանաներ, որոնցմէ երեքը վախճանած էին, եւ 11ը լքած էին թեմը եւ տեղափոխուած այլ թեմեր: Իսկ 1929 փետրուար 1ի տուեալներով կորստաբեր եղած էին 62 քահանաներ, Արցախի թեմին մէջ ձգելով միայն 22

քահանայ, «որոնք ծայր տատկան յուսանտ վիճակում են» (ԱՆԴ 172): Վրժանէս եպիսկոպոս կը փակէր իր գրութիւնը բռնով որ «խիստ ծանրանում է նաեւ իմ վիճակը ամէն կողմից», այն աստիճան որ զինք պետութիւնը Շուշիի բանտը կ'առաջնորդէր ուր եւ հիւանդ կը մնայ 1930 փետրուար 7-ն մինչեւ 1932 յունուար 1: Բանտէն 1930 նոյեմբեր 22ի իր երկտողով Մայր Աթոռէն նիւթական նպատակ կը խնդրէր (ԱՆԴ 224): Երկու տարի Շուշիի բանտը մնալէն ետք Գեղազոյն Հոգեւոր Խորհուրդը Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքային վարչութեան կը դիմէր որ այլեւս բանտէն ազատ արձակին հիւանդ եպիսկոպոսը ու իջմիածին ուղարկէին: Սոյն խնդրանքը պաշտօնապէս հանրապետութեան վարչութեան յղեցին Խորէն եւ Գէորգ արքեպիսկոպոսները նոյեմբեր 7, 1931 թուականին, նշելով որ Վրժանէս եպիսկոպոսի «դատը տեղի է ունեցել, եւ նա արդարացի է եղած մեղադրանքներից» (ՎԱԽ. 238): Բաւական կազդուրուած իր հիւանդութենէն եւ բուժարտաւել վիճակէն, Վրժանէս եպիսկոպոս Մայր Աթոռ մնաց հակոբութեան տակ, ուրիշ որպէս թեմակալ ապրիլ 12 թուակիր տեղեկագիր մը ներկայացուց Գեղազոյն Հոգեւոր Խորհուրդին, զեկուցանելով եկեղեցիներու, վանքերու եւ քահանաներու վիճակի մասին: Իր տեղեկագիրը դառն եղած է եւ յուսարեկ, քանի որ, կ'ըսէ, «ներգայումս թեմիս բոլոր եկեղեցիները վեր են անուած դպրոցական հասարակական այլ եւ այլ հաստատութիւնների», եւ «բոլոր քահանաները առանց բացառութեան հրաժարել են իրենց կողմից» ու դարձեւ ուսուցիչ կամ հոգաբարձ: Իսկ վանքերու մասին, յանուանէ խօսելով կը նշէր Ջրաբերդի շրջանի Գանձասարի Ս. Ծովհաննէս Մկրտիչ անուամբ վանքը որ 1925 թուականէն ի վեր առաջնորդանիւստ եղած էր, որուն հոգածութիւնը յանձնուած էր այրի կնոջ մը եւ իր հիւր գաւակներուն (ԱՆԴ 242): Ամաբուսի Ս. Գրիգորիայի վանքը իր գոյքերով

Տ. Տ. ԽՈՐԷՆ Ա. ՄՈՒՐԱՏՔԷԳԵԱՆ

պետականացում էր, եւ Երից Մանկանց վանքն ալ 1930 թուականի եկեղեցարժէն քանդուած: Վրժանէս եպիսկոպոս այլեւս անհրաժեշտ նկատած է վերադառնալ Արցախ՝ իր թեմը, սակայն պետութեան ճնշումով Գեղարքայն Հոգեւոր Խորհուրդը Հարկադրուած եղած է շարտանկել առաջնորդը երթալու իր պաշտօնին՝ Լեւոնային Ղարաբաղ: Այս պատճառով իր ապրիլ 4 գրութեամբ (ԱՆԴ 258), Վրժանէս նորընտիր Խորէն Ա. կաթողիկոսին կը գրէր վրդովմունքով թէ էջմիածնի Հոգեւոր վերին իշխանութիւնը չէր կրցած արտօնութիւն ձեռք բերել իր մեկնումին համար զոր անհրաժեշտ կը նկատէր, եւ թէ կաթողիկոսը անձամբ յայտնած էր իրեն թէ «Զեզ թող չի սրում Ղարաբաղի թեմը գնալու եւ դորա համար էլ Գեղարքայն Հոգեւոր Խորհուրդը որոշել է որ դուք այլեւս չմասնակցէք Խորհուրդի նիստերին» (ԱՆԴ): Վրժանէս իր նոյն գիրով Խորէն Ա. կաթողիկոսին կը պնդէր ճանշնալ գինք որպէս Արցախի թեմին առաջնորդ եւ անդամ Գեղարքայն Հոգեւոր Խորհուրդին, «վիրաւորական» գտնելով նման վերաբերմունք իրեն նկատմամբ: Վրժանէսի ճակատագիրն էր այլեւս Արցախ չվերադառնալ յատկապէս Ատրպէյճանի համայնալար պետութեան արգելքին պատճառաւ: Իրեն կ'արտօնուի Պաքո երթալ ու հոնկէ հոգալ իր թեմի կարիքները: Հոն ալ կը վախճանի 1933ին, դառնալով վերջին առաջնորդը պատմական այդ թեմին, որմէ ետք Արցախ կը մնայ անտէրունջ յաջորդող վաթսուս տարիներուն: Հետագային Վազգէն Ա. կաթողիկոս 1957ին, միայն մէկ անգամ, կարելութիւնը կը ստեղծէ այցելելու Արցախի հնադարեան վանքերը եւ տիրելու տեղւոյն չալերը: Եպիսկոպոս մը նշանակել կարելի չըլլար մինչեւ 1988 թուականը: Հակառակ այս դժբախտ վիճակին Արցախի հայութիւնը մնաց իր Հողին կառչած, տարաօտարին լուծը, եւ սակայն պահեց իր ինքնավարութիւնը:

3409. ԽՈՐԷՆ Ա. Ի ՆԱԽԸՆԹԱՅԸ

Խորէն արքեպիսկոպոս Մուրատքէգեան 1923էն ի վեր կը վաղէր Մայր Աթոռի տեղակալութեան պաշտօնը Գէորգ Ե-ի յատուկ տնօրինութեամբ, որմէ առաջ արդէն ստանձնած էր Արարատեան թեմին փոխանորդութիւնը: Իր մային յաճախ գրած ենք որպէս խառն եւ նուիրուած Հոգեւորական, միշտ Մայր Աթոռի կողքին կանգնած որպէս նուիրակ, քաջ միաբան, թեմակալ եւ խորհրդատու ու ապա նախանշամ նորակազմ Գեղարքայն Հոգեւոր Խորհուրդին, մասնաւորաբար Խորհրդային իշխանութեանց առաջին տասնամեակի դժոխակ տարիներուն: Մուրատքէգեան ծնած է Թիֆլիս 1873ին, եւ եկեղեցական ուսմանց ընթացքը յաջողապէս աւարտելէ ետք Թիֆլիսի Ներսէսեան վարժարանէն նեղա, մի քանի տարի Զուիգեղոյ համալսարանի բարձրագոյն դասընթացներուն ալ հետեւած է որպէս ազատ ունկնդիր: Ռուսացութիւն վարած է չրջանի գաւառներուն մէջ եւ 1901 թուականին կուսակցութեան քահանայ ձեռնադրուած է Սեւանայ վանքին մէջ Ասորիս եպիսկոպոս Փիղոյեանէ ու դարձած միաբան նոյն վանքին: Պաշտօնավարած է Պաշաղխի մէջ իբրեւ առաջնորդական փոխանորդ: 1903ին Զարական կառավարութեան կառուածներու բռնի գրաւման ատեն, իբրեւ չհամակերպող պետական տնօրինութեանց, Խորէն վարդապետ Մուրատքէգեան աքսորուած է Ռուսաստանի Արիօլ քաղաքը (32.ՄիՌ:377): Յետոյ կոմս Վորոնցով Դաշկով փոխարքայի միջնորդութեամբ ազատուելով վերադարձած է Նոր Պաշաղխ իր պաշտօնին: Մատթէոս Բ. Իզմիրեան կաթողիկոսի կողմէ Արարատեան թեմին փոխանորդ կարգուած է, որուն վրայ ալ 1910 տնօրինելու 19ին Իզմիրեանէ եպիսկոպոս ձեռնադրուած է, ինը օժակնցներու հետ միասին (3179): Ամերիկայի թեմին համար Հայրապետական նուիրակ կարգուած է Գէորգ Ե-էն, ուր եւ գացած է